JA KOJ K'IN JA SANIK

andrés cholotío/
désirée iturbide

universidad rafael landívar
instituto de lingüística

JA KOJ K'IN JA SANIK

texto: andrés cholotío/
ilustraciones: désirée iturbide

universidad rafael landívar
instituto de lingüística
guatemala, 1990

JAR AK'AAL

Jutiij xtajqel jun ak'aal pa yo'oj way. Ja k'a rikiil ja xuk'am eel rxin ja pa nik'aaj q'iij jari' ja kalt'o.

Ja k'ar ak'aal xuk'ameel ja way, toq xopon chuxee' jun chee' xumaj rti'jiik rpaan ja rikiil. Toq xuk'iseel xb'e chik jutiij.

Ja k'a toq xopon b'aar nsamaj wi' ja rtata' xsik'ij poon, k'in xuya ja way tre, chaqajaa' ja rikiil.

Ja k'a tatixeel xutz'et qaaj ja rikiil xa majuun rpaan, xa k'a rumajk ari' xk'axaaj tre ja ralkwaal. Naq' tre ma k'o ta rpaan ja rikiil ri? Ja k'ar ak'aal xb'ij tre ja rtata':

Tata'e jar inin' xa xinpa'j pa taq ab'aj pa b'eey, ma xinkow'in ta xinmolto' ja rpaan ja rikiil, xa ruyoon ja kalt'o xinkowini xinmolto', ne'e', jar ak'aal tre jar tata'.

JA XPEQ JA NRAJO' NXIK'ANI

K'o jutiij jun xpeq ja qas k'o rqana nxik'ani, qas ta nrajo' nutz'at ja naquun k'o, chwach'uleew.

k'o k'a jutiij qas nka'y chikaaj, toq xutz'at jun k'uch nxik'an chikaaj, ja jaa' nuch'ob qaaj.

—Naq nb'an k'awa', nwajo' ninxik'ani — ne' qaaj toq xutz'at ja k'uch.

Komo nerutz'at ja chikop qas utz nkeb'an toq nexikani, k'in nketz'ato' nojeel ja k'o chwach'uleew.

Toq k'a kewil kii' ruk'iin ja k'uch ja xpeq xb'ij tre ja k'uch.

—Inin qas k'o niq'ana ninxik'ani jani' nab'an atat, piki jar atat qas utz nab'an k'in chaqa najik.

Ja k'a k'uch xb'ij tre ja xpeq.

—Qas k'o niqana natnuk'ameel, xer wari' ma kin kowini', piki xa ti nuyoon, xer wari' nb'ij china' tre jun wachb'iil utz k'a ninruto' in nat qak'ameel chikaaj.

—Utz k'ari' —ne'e ja xpeq.

K'aj k'ari' ja xpeq xumaj ch'ob'ooj naq xtib'aj tre toq xtijotb'ax chikaaj kumaal ja k'uch, ja k'uch rmajoon kononeem tre chik jun rachb'il; ja k'a xpeq rmajoon ch'ob'ooj.

K'aj k'ari' ja k'uch toq xerila' ja rachb'iil.

—Qato'o paqe qii', qak'amael paqe jun xpeq chikaaj —ne'e.

—Utz k'a —ne'e ja jun k'uch chik.

—Ja xtiqab'an tre toq xtiqak'meel ja xpeq atat tat nachapeel jun rutza'm ja chee'

ja k'ar inin nchap el chik ja jun rutza'm k'in nqajupb'a'el ja xpeq chirilj ne'e ja jun k'uch chik tre ja juun.

K'aj k'ari' xeb'e ruk'iin ja xpeq, toq xo'opon ruk'in, kib'ij tre chi nkek'ameel.

—Utz k'ari' —ne'e ja xpeq.

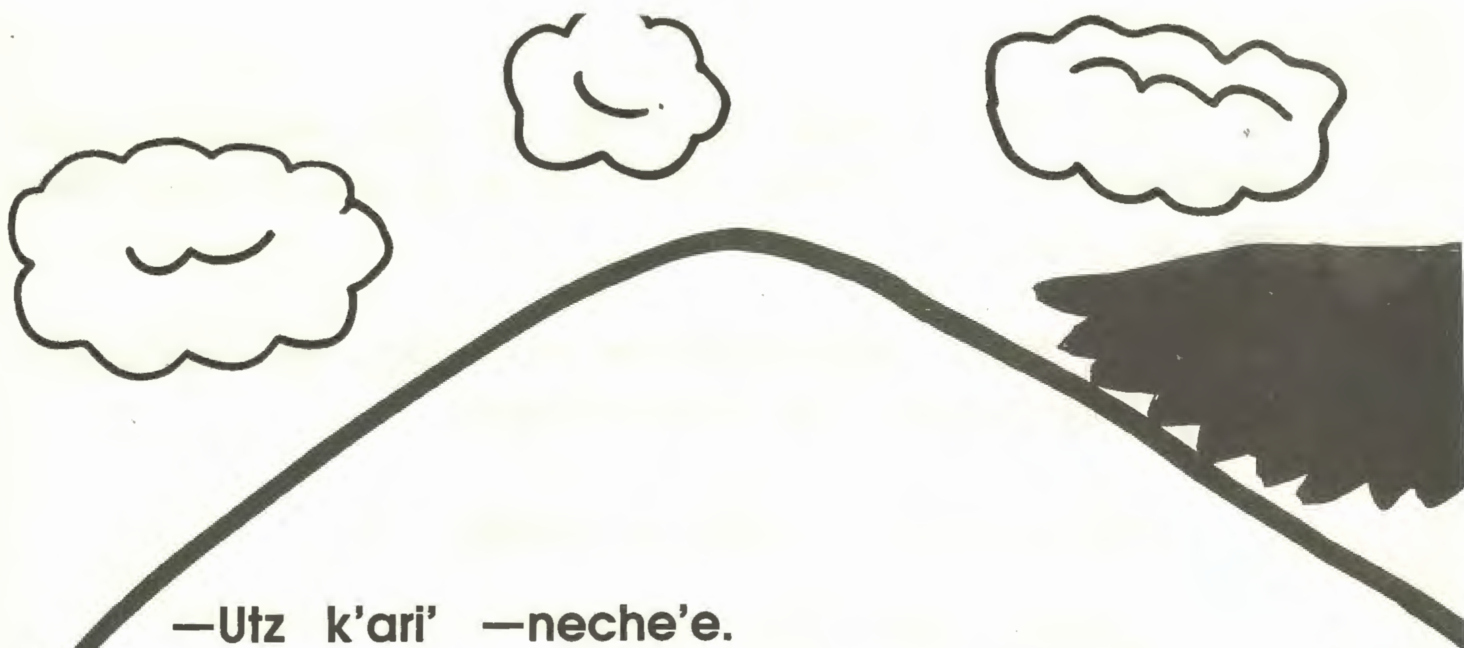
—Katjupe'el k'a —ne'xi.

—Ma kinkowini' ninjupe'el triij ja chee' le' piki nintzajqeel o wi ninetzajk, toq xik'aneem chik neb'an ixix —ne'e chike.

—Naq tre k'a ma tawajo' chik kamiik —ne'xi.

—Wotaq chik naq xtinb'an, nkayayajelna ja chee' —ne'e chike.

—Utz k'ari' —neche'e.

K'aj k'ari' xeb'e, kemaj xik'aneem toq k'a e k'o chik chikaaj, najt chik e k'o wi' toq xb'ij qaaj.

—Naq ma k'a b'ini chi kewari' nb'ajn chwe, ja nch'ob'oon inin nya' nuxiik, pro ma kertari' b'ajn chwe —ne' qaaj.

K'aj k'ari' xumaj chik jutiij ch'ab'ooj.

—Nk'axaaj na k'a chike naq ch'ob'o chike chi kewa' nkeb'an chwe —ne' qaaj.

K'aj k'ari', xb'ij chike ja xuch'ob'.

—Naq ch'ob'o chewe chi kewa' neb'an chwe —ne'e, mariil b'itaj rmal toq xsoq'opij kaan ja chee' ja rkayayeen, komo xujak ja pa ruchii', in Xtzajkto, k'a chwach'uleew xur tzab'atzo' qaaj wi', kari' xub'an xkami.

JA CHORISO

K'o jutiij jun tak'aal xtajqeel rmaal rutee' pa loq'oj choriso. Ja k'ar ak'aal xb'e nij nikomuluj ja rub'ii' ja b'ixeel tre rmaal ja rutee' toq b'enaq.

Toq b'enaq rmajoon rb'i'xiik, Choriso, choriso. Pa b'eey xerutz'et ak'alaa' nijini' ne'ejtz'ani ja k'a jaa' xumaj tz'aneem kuk'iin, rumajk k'ari' xmestaajqaaj ja binel tre. Toq xopon pa tienda ma turqaj chik tre naq rub'ii' ja nerlaq'o' matkowin chik nk'utujpoon ja b'inel tre. Ja k'a rajaw ja tienda xk'axaaj tre jar ak'aal:

—Naq nawajo'?

Ja k'ar ak'aal xb'ij tre ja rajaaw ja tienda

—Xa ximestaaj ja b'in pi chwe.

Ja k'a rajaw ja tienda xb'ij tre.

—Askol b'in pi chawe?

—Mani' —ne'e jar ak'aal.

—Atz'aam, mani', saqmo'l, mani.

Ja k'a rajaw ja tienda xpi ryewal. K'aj k'ari' xb'ij tre jar ak'aal.

—Ak'aal jat pa chorlso

Ja k'ar ak'aal xb'ij tre ja rajaw ja tienda.

—A jari' ja nwajo' —ne'e jar ak'aal.

JA KOJ IN JA SANIK

K'o jun ti sanik k'o pa juyu' in rb'anoon jun ti rujuul b'akii' nk'e' wi k'iil. K'o k'a jutiij xqa'x jun koj pa rwi' ja ti rujuul, in xuyo kaan. Toq xutz'at jawari ja ti sanik xb'ij tre ja koj:

—Tab'ana' chik jutiij ja ti nujuul.

Ja k'a k'oj xb'ij tre.

—B'akii' k'o wi' ja ta juul matintz'at.

Ja ti sanik xb'ij tre ja koj.

—Ja rawaqan ayo'oon pa rwi' ja ti nujuul in xayooj.

Qas nb'isoni ja ti sanik piki ma k'o chi ta ti rujuul, ja k'a k'oj rb'ij tre.

—Ma xintz'at ta ja rajuul.

Ja k'a ti sanik xb'ij chik tre ja koj.

—Tab'ana' chik juun alninaq.

Ja k'a koj xb'ij tre chi ma kan ta, piki qas ti no'y.

Ja k'a ti sanik xb'ij tre:

—Wi ma xtab'an ta ja nujuul nqab'an jun ch'o'ooj wawe ri'.

Xumaj tze'b'eneem ja koj, xb'ij tre ja ti sanik:

—Ma kinkowini' nb'an ch'a'ooj awk'iin ja qas at tino'y.

Ja ti sanik qas ryewaal xb'ij tre chi qab'ana ja ch'a'ooj in xb'ij tre: natwayb'eej chwaaq.

Ja k'a koj xb'ij:

—Wi keri' nawajo utz k'ari' ne'e.

Xerumol konojeel ja chikop ja k'ani' bajlam, aq juyu' paar, utiiw.

Ja k'a ti sanik xerumol konojeel taq kaab', wanan in julee' chik. Konojeel ja taq chikop xkiwawaj kii' trij konojeel ja rxaq taq chee' ja b'akii' nb'aj wi' ja ch'a'ooj, xa ruyoon ja ti sanik xb'e chi k'ujliik ja koj.

Toq xoponi' ja koj kachb'iil ja jule' taq chikop chik, xkik'axaaj tre ja ti sanik:

B'akii' e k'o wi' jar awachb'iil?

Ja k'a ti sanik xb'ij chike:

Qab'ana' ja ch'a'ooj!

Xeyaktaji ja erachb'iil ja ti sanik.

Ja k'a nimaq taq chikop toq xki k'axaaj chi xepeti' ja taq no'y taq chikop conq'ana nkeb'an xeajlmajeel; cheb'i keri' keb'an xechononi' ja rchab'il ja ti sanik. Piki ja ti sanik xuch'ob: ja koj xerucha' jule' rchab'iil, ja k'a ranin ja wachib'iil nexik'an chakaaj, xa rumajk ari' ch'akoni'.

JAR ACH'I' K'IN JAK'UCH

Nkib'ij winaq k'o jun achi'i' nsamaj pa ruleew jaa', toq xutz'at xpit jun k'uch xpe' pa rwi' jun chee' ja k'o chwach jaa'. Jar achi'i' xb'iij.

—Qas ki'iil ja k'uch ma tisamaji' ja nch'ak b'eej rwaay.

Ja toq xk'axaaj ja k'uch kawa' xk'ul b'a ri'.

—Wi nawajo', natok k'uch ja k'ar inin ninok achi'i'.

—Utz k'a ri' —ne'e' jar achi'i'— q'anij ajninaq xupo' rii' chi k'uch ja k'a k'uch xupo' rii' chi achi'i'.

—Xarwa ri' nb'ij kan chawe ja toq xkatwa'i xakatjote' pa rwi' jun chee' in ta tz'ata' b'akii' nejwi' sib', in keri' xb'iij ja k'uch tre jar achi'i'.

K'aj k'ari' xeb'e':

Xub'an ja ora ke jar achi'i' nb'e chi rochooch, toq xoponi ruk'iin ja rxijayiil.

—Qas taqan k'o chik ruxla' awiij, kamiik nchomina' ayaa' piki natatini.

K'aj k'a ri' jar achi'i' xatini. Xarwa ri' jar ixoq xumaj ch'ob'ooj naq tre qas nrapara' ruq'a' jar achi'i' toq natini, ma xar ta ari' chaqajaa' ma xel ta ja ruxlaa'.

Chi kawq'iij xb'e chik pa rsamaaj toq xoponi, xerila' jar achi'i' ja xupo' rii' chi k'uch. Kawa' xb'ij tre ri':

—Tasacha' numajk ja xinyariij ja xinok k'uch xa rumajk qas in sajqoor. Kamiik nwajo' ninsamaji ma kinsajq'orin chik.

Chaqa jaa' nmalti'oxiij chawe', tri xintz'a wi' chi ma utz ta natsajqorini, ta k'a iwiir ma k'o ta xintij.

Ma xin kowinta ta xintij piki qas chuw ja ke-waay ja k'uch, xa rumaj ari' ma xintij ta ne'e ja taa', utz k'a ri' ne'e' ja qatziij chi k'uch.

Toq xopon chi rochoch xb'ij tre jar rxjayiil naq ja xub'an.

CH'OB'OOJ

Naq rwach k'ari', konojel nekowini nkejaq, xer wari' ma jun chik nkowini ntz'ajpiij?

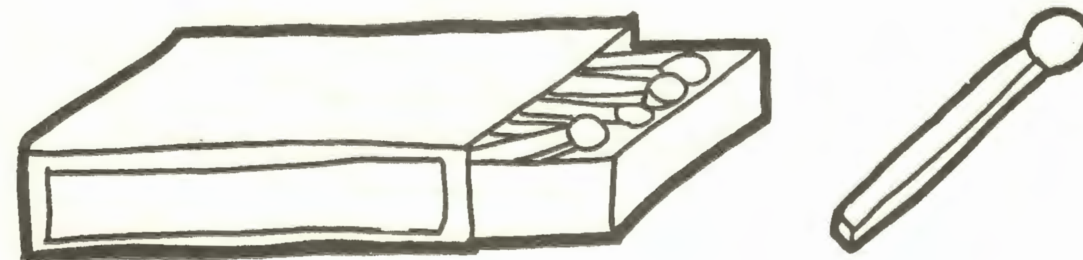
Naq k'ari', nub'an tre ja winaq chi nutij poqon xer wari' ja jaa' qas utz nuna' ruk'iin ja rrikiil?

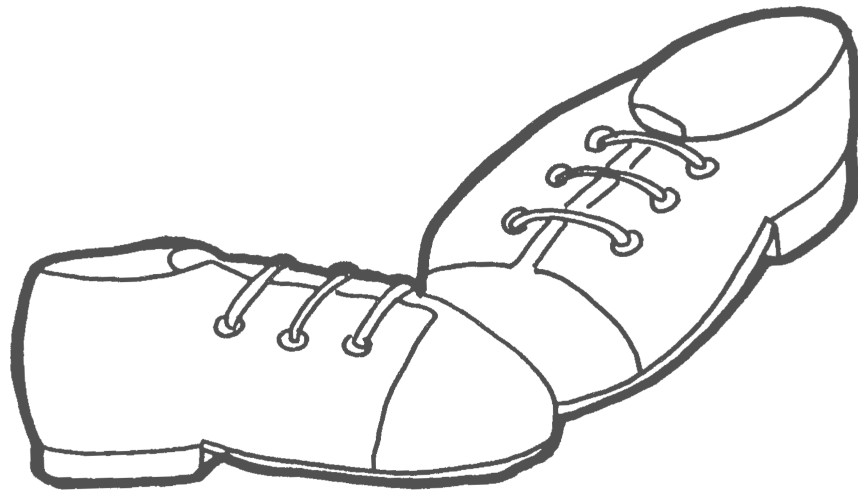
Naq rwach k'arl' tl setesik, ma ik' ta, ma way ta, k'o juun chipaan ja ti tziij, ko'li ka'i' chipaan ja koyopa.

Ko'li
Koyopa

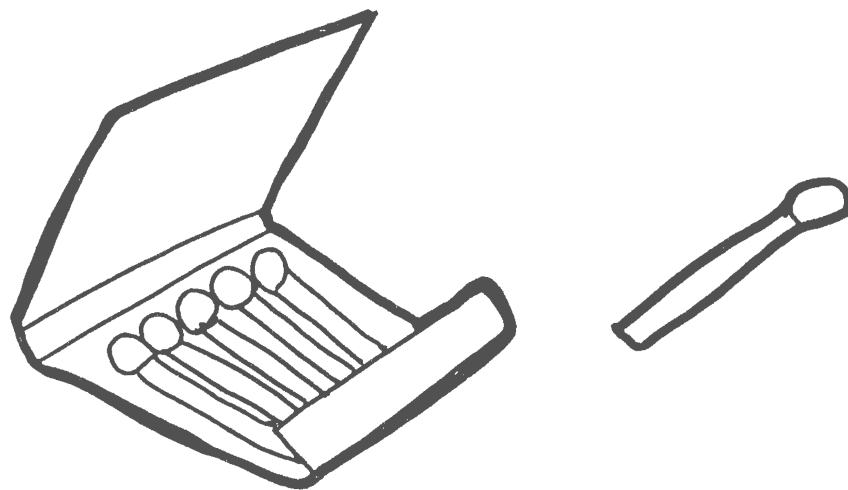
Naq rwach, nk'atzini chi natzij jun kandela?

Inin k'o ti nwi', choqajaa' q'axnaq nink'atzini, xer wari' chaqab'a ta ninch'aqix kan wi'. Naq nwach?

Naq rwach k'ari', pa q'iij nutij ti'ij ja k'a chaqa' nujaqaqaj pa ruchii'?

Naq rwach k'ari', k'o rixkin, xer wari' ma rxin ta na k'axaaj. Cho rxin nach'ob' wi'?

RTZOJB'AL WUUJ

Ja kitzojb'al, ja kib'anoon, ja naquun ja q'axnaq ja pa taq qochooch, pa taq qatinamit ja roq mayaab' winaqii' ja roq k'o chwach ja nim laj tinamit Guatemala, jun nim laj sijpanik ja kyya'oon kaan ja qatee' qataa' chaqe.

Ja je'ee' e tikonaq kaan ja utz laj na'ooj, utz laj taq naquun chike ja kime'aal ki k'ajool. Teb'ana' k'a utz tre ja pejnaq chipan ja tanaaj ri'.

Ja winaq ja maj mayaab' ta. Ja aj na'ooj, aj tz'ib'aa' taq winaq ja ma e qawinaqil ta, kimalon kii' pa rwi' ja samaaj ri', utz k'a xtik'uj ta chikewach jar ak'alaa' ja rb'ixii' rtzijoxiich ja rb'ajniin ja taq cholomem ri' utz k'a ma tikimes taaj.

Jawari' neruto jar ak'alaa' chi roj taqixiik ja ka'i' tzojb'al ja nya' chike jar ak'alaa' mayaab' ja pa taq tijob'al utz k'a xtik'e' ta chi kewach ja "Ojer taq tzijoneem, ojer choloj tziij". Ja taq wuuj ri' jawa' jar eb'anon kan ojer chipan ja q'olaj rwach'lee jar e k'o chipaan ja tinamit Guatemala. Ja wuuj ri' ja k'ajaa' b'anitaj pi chik ri', xtoksax ta k'a kumall jar ak'alaa' ja e k'o pa najtijaal.

Ja taq wuuj ja k'ajaa' b'ajpi chik ri', b'anoon to kiji' tanaaj tre. Ja rb'ajniik ja tamaa' taq wuuj, b'enaq chiriij ja rjunaa' jar ak'a'aal. Ja tzojb'al ja tz'utujil ja b'e chi paan ja wuuj ri', ma ruyo' ta rxin jun tinamit, jawa' ja nak'axaaj nojel tinamit, ja b'akii' nb'ajn wawa' tzojb'al ri'.

Ja pa k'isb'al ruxaaq nawil wi' ja taq tziij ja ma katkowini nasik'iij o wi ma katkowini neqaj chawach naq nb'iij chipaan ja tanaaj taq wuuj.

Ja wuuj ri' xtzur rb'ajniik malti'ox chike ja winaq keya' ja to'oneem tre ja paq, ja rub'ii' ja xto'oni jari' jar Agencia para el desarrollo Internacional rxin ja jun nim laj tinamit Estados Unidos. Xa k'a rumajk ari' nqamalti'oxii' chike.

Colección "Lírica y narrativa tradicional de Guatemala", 33
Serie Tz'utujil, 1. Primer Nivel
Directora de la colección: *Guillermina Herrera Peña*
Directora de recopilación: *Julia Becker Richards*
Editor: *Moris Polanco Barrera*
Recopilación y transcripción: *Andrés Cholotío*
Ilustración: *Désirée Iturbide*
Diagramación: *Margarita Ramírez*
Levantado de Texto: *Jeannette Ordoñez Muñoz*

Ja wuuj ri' k'o ojeer taq tziij rk'amoonto rxiin ja tinamit tz'utujil. Utz nkoji ja wuuj ri', tre nab'ey taq junaa' rxiin ja tijoneem chi paan jar atijaal.

K'o chik julee' rcholajiil:

Ja k'uch k'in ja xpeq (nivel 1)
Ja keej k'in ja xpeq (nivel 2)
Jar umul k'in jar utiiw (nivel 2)
Ja jun alaa' xupo' rii' chi' jun tz'unum (nivel 3)

